

Мама Люба

Анатолій Дімаров

Мама Люба

I

Вже по тому, що брат подзвонив на роботу, вона зрозуміла: сталося щось надзвичайне.

— Аліна?.. Аліно, це я! — Наче вона могла не впізнати його по голосу.

— Що там? — У неї одразу ж зметнувся рій тривожних думок. — Та кажи, не тягни!

Брат хукнув сердито в трубку:

— Наша мати той...

— Що той?

— Ну, той... Тронулась.

— Господи!

Аліна як стояла, так і сіла.

— Го-осподи!

Трубка в опущеній руці сердито до неї догукувалась.

— Слухаю! — наче видираючись з лихого сну, поспіхом піднесла її до вуха. Навіть косинку відгорнула, щоб було краще чути: все не могла переварити новину. Надіялась, що брат ось візьме й скаже, що то неправда. Пожартував. Тільки хіба ж з таким жартують!

— Алю!.. Алю!.. Аліно, чи чуєш?

— Чую!.. Кажи, що там сталося.

— Мати наша тронулась, от що сталося! — ударив він її вдруге.

"Як?.. Коли?.. Господи, та що він меле?.."

— Де вона зараз? — В уяві карета "швидкої допомоги" й гамівна сорочка.

— Та вдома, де ж іще! Я щойно од неї!.. Алю!.. Ти чуєш мене?

— Чую! — одлягло трохи од серця: там же в неї малолітня дочка. Раз не забрали одразу, то, може, не так уже й страшно. — Я зараз їду.

— Куди?

Ото недотепа!

— До матері, куди ж іще? Впіймаю таксі і їду.

— До матері зараз не їдь! — загорлав брат так, що Аліні аж трісло у вусі. — Не їдь, кажу, зараз до матері! Я заїду по тебе машиною — двинемо разом! Разом, ти чуєш?

— Чую! Так що таке з матір'ю?

— Під'їду — розкажу, бо по телефону невдобно! Тут люди стоять!.. Так без мене не їдь!.. Алю!.. Алю!..

В трубці здушено гикнуло, наче брата вхопили за горло. Потім жалісно запіпкало. Аліна потрусила трубкою, сподіваючись, що вона озоветься, але по той бік вже остаточно замовкло.

Нагородила ж її доля братеником! Повіситись можна!

Сердита на брата, повернулась за прилавок. І до шостої, поки й брат під'їхав, місця собі не знаходила. Встигла посваритись з особочкою, з отих, які в магазини тільки для того і ходять, щоб вчинити скандал. Не так, бач, їй черевик подала, не піднесла на тарелі золоченому!

— Що ви жбурляєте? Хто вас так вчив?

Аліна на неї й вигорнула — все, що на душі накипіло. В дамочки одразу ж наче шкіру здерли з лиця: почервоніла, аж посиніла. Труситься, книгу скарг вимагає.

Вже гуртом одбивались. Це в них налагоджено добряче: сваряться між собою не сваряться, а треба якійсь по той бік прилавка рота заткнути — стіною стають!

Вискочила наче ошпарена. І про книгу скарг забула. Відпльовувалася вже на вулиці.

— В чоловіка поплюй! — кинула переможно їй услід Аліна. — У верблюда слини багато!

Вилаялась — на душі мовби трохи полегшало. А все ж каялась, що дала братові обіцянку без нього не їхати. Там таки й справді щось сталося. Хоч машина стояла у Арсена під вікном літо й осінь, він по місту нею майже не їздив — економив бензин. Та й скати не зношувались. Бо тепер що машину взути, що роту солдатів — однаково. Машина ж лишалася на вихідні та ще у відпустку — з усією сім'єю за місто. Або до родичів у гості. Одчиняв урочисто дверцята, сідав побожно за кермо. Скаженів, коли хтось із домашніх отими дверцятами грюкав:

— По своїй дурній голові! Ти за неї гроші платив, що отак дверима вимахуєш?

Стромляв ключ до замка з таким насторожено-переляканим виглядом, наче щоразу чекав: ось візьме й не заведеться.

Заводилась.

Лиш тоді дозволяв собі на мить розслабитись. І знов стривожено-переляканий вигляд: треба було вмикати першу швидкість.

Здавалось, що брат не їде, а веде ту машину за кінчики пальців.

Підкотив рівно о сьомій, коли зачинявся магазин.

— Сідай, я сам прикрию. — Це щоб не грюкнула.

Всадовивши сестру, знов сів за кермо. Обоє були страшенно подібні одне до одного. З першого погляду видно, що брат і сестра. Крупні риси обличчя, не позбавлені своєрідної краси. Густі, врозліт брови й виразні очі отого спокійного сірого тону, що, побачивши їх, одразу ж подумаєш: цей (ця) зуміє за себе постояти! Великі роти, націлені до крику, до сміху. Вони й справді ще в дитинстві були такі галасливі, що мати глухла од їхнього крику. Однак риси оці проступали в сестри якось різкіше, вагоміше: одразу видно було, хто ким верховодив у дитинстві, а хто підкорявся. Та й зараз продовжував якщо не скорятись, бо жили ж уже нарізно, окремими сім'ями, то хоча б прислухатись. Не поїхав, бач, сам — сестру прихопив.

— Так що там з мамою? — спитала стривожено, коли машина вже рушила з місця.

— Та кажу ж, що тронулась! — продовжував чіплятись за слово, яке, як йому

здавалось, дуже точно визначало материн стан.

— Як тронулась?

— А отак: заміж виходить!

Аліна так і охнула: до всього була готова, тільки не до цього.

— Що ти мелеш, дурний!

— Без мене змолось! — розсердився брат. — Приїдеш, побачиш сама!

— Мама — заміж! — все ще не могла повірити Аліна. — За кого?

— А хто її знає? Я не допитувався.

Тут гуцникнуло так, що він мало не відкусив язика. Сердитий на себе, що не добачив ямки, загальмував матюкаючись.

— Не лайся! — осмикнула його Аліна. І цей, і молодший взяли пакосну звичку од тата, коли той був ще живий, — як що — так і матюком. Підросла — з батьком не раз сварилася до бійки, до сліз. Чоловік її й рота не смів розкрити, щоб по-чорному вилятися. "Бляха-муха" — ото й уся його лайка. Та й то коли вже як слід припече.

Мама жила в Борщагівці, у приватному будинку. Ще перед війною, та й по війні, це була типова околиця Києва з одноповерховими будинками, затишними садибами, тихими завулками й вулицями, де сусід знав сусіда, а на сімейні свята — іменини, хрестини, весілля чи поминки — сходилась якщо не вся Борщагівка, то принаймні значна частина її; з людом діловим і поважним, який звук покладатися лише на себе, тож і славилась Борщагівка та й досі славиться такими майстрами, що за тридев'ять земель кращих не знайдеш; народом тертим та битим, вивіреном на київських ринках, який знав, що, де і почому і як роздобути свіжу копійку; своїм життям і своїми традиціями, відокремленими від великого міста з його метушнею й безладдям, з його темпом скаженим, коли і вгору глянути ніколи, не те що роздивитись довкола, — в Борщагівці й час плинув повільніше, і дні здавалися довшими, а ночі повнішими. Та років уже з двадцять місто стало насуватися на неї, погрожуючи високими, в дев'ять поверхів, будинками, розтинаючи заасфальтованими проспектами, переповненими машинами й людом, оглушуючи ревом реактивних літаків, од якого й дахи підіймались, — місто підступалося з усіх боків, затискало, брало в облогу, підрізало під корінь, погрожуючи в недовгому часі й зовсім поглинути, щоб не лишилося й сліду, — тільки не такий тут жив народ, щоб вдаватися у паніку. Вирубували по садках старі й садили нові дерева, хоч на них уже й тінь падала від отих дев'ятиповерхових будинків, мурували льохи, гаражі та сараї, перебудовували, оновлюючи, будинки, які погрожували знести, зводили такі високі та надійні паркани, наче збиралися тут жити ще цілі століття. І на всі панічні чутки, що от-от будуть зносити, відповідали з філософським спокоєм: "А то ще побачимо". Люд борщагівський, живучи на землі, не міг не вростати корінням у землю, як вроста в землю дерево, хоч поруч реве вже бульдозер.

Мама жила на тихій ще вулиці, за два квартали від проспекту, і тут гук машин був майже нечутний. З-за парканів довірливо звішувались дозрілі плоди, не боячись, що їх зірвуть, а сливки й вишеньки вибігали аж на вулицю, шикувалися вздовж хідників,

вкритих не асфальтом — травною. Дітлашня бавилась просто посеред вулиці, перелітаючи з місця на місце пташиними зграйками, а люди вітались одне до одного, і коли з'являвся хтось чужий, то він не лишавсь непоміченим.

Аліна ще здалеку побачила свою доню: вистрибувала, граючись у "класи", великий бант вимахував білими крилами, наче метелик, що ніяк не міг утриматись на русявій голівці. Упізнавши машину, помчала щодуху назустріч.

— Обережніше, ще під машину втрапиш! — гукнула їй Аліна назустріч, хоч дочка й не могла її почути.

— Де баба? — спитала, коли зупинились.

— Там, — кивнула в бік двору засапана донька. Сяяла очима до матері, великий рот радісно цвів на чистім обличчі. Вся вона вдалася у матір: такої ж широкої кості, від чого здавалась набагато старшою за свої п'ять літ. — А що ти мені привезла?

— Нічого! — відповіла сердито Аліна: в ній уже закипав гнів на матір. Здавалося, що стара, причаївшись за високим парканом, стежить за ними у шпарку.

Дочка розчаровано скривилась, крутнулась, побігла.

— Танько, вернись! — гукнула вслід їй Аліна.

Але брат її зупинив:

— Хай грається. Нащо вона зараз там? — кивнув головою в бік двору. Обличчя його було зле й непривітне.

Аліна сиділа в машині, поки брат одчиняв масивні ворота, заїжджав у заасфальтований двір. Як не крутила головою, матері в дворі не побачила.

— Ховається, — буркнув брат, зупинивши машину. — Сватів у вікно вигляда.

— Од мене не сховається! — запевнила запально Аліна. — Я її зараз посватаю! — Мати побоювалась її, і вона це добре знала.

Вилізла з машини, і двір наче вибіг назустріч. Все тут було їй знайоме: і цегляний, на дві машини гараж, збудований її чоловіком та братом, і глибокий, як метро, погріб, з денним світлом, з численними полицями, на яких зберігалось консервоване, квашене, солоне, і добротний, розділений навпіл сарай: в одному кінці завжди товклись підсвинки, з кліток виглядали кролі, а в другому ночували кури й індики, що зараз юрмилися поряд, за високою сіткою, а далі, в глиб саду, теж огорожений високою металевою сіткою, великий басейн, що в ньому плавали нутрії, і ошатний, на чотири кімнати будинок під шифером, з великими вікнами, з паровим опаленням, з кухнею, туалетом і ванною — все це не виросло отак зразу, за одну ніч, не придбалось готове, а було ними ж протягом багатьох років збудоване, аж до собачої будки, з якої, вимахуючи щосили хвостом, саме виліз Трезор.

Не чекаючи брата, що порався коло машини (мусив обов'язково позамикать всі дверцята), пішла до хати.

Мати забила на кухню. Сиділа в кутку, як дитина, що нашкодила і тепер боїться кари дорослих. В Аліни так і шпигонуло в серце, але вона не дала отій голці залізти глибше — з порога напустилась на матір.

— Що ви тут без мене затіяли? То правда, що мені сказав Арсен?

Мати здригнулась. Дивлячись мимо дочки, тихо спитала:

— Що він сказав?

— Що ви заміж зібрались, от що сказав!

Мати знову здригнулась, мов від удару. Губи її затремтіли, вона їх стуляла щосили, щоб не розплакатись. Сиділа й мовчала.

— Їй-бо, таки правда! — сплеснула в долоні Аліна. До останньої хвилини сподівалась, що мати їй заперечить. — Та ви хоч тямите, що затіяли? В шістдесят літ виходити заміж! Ви хоч подивіться на себе у дзеркало! А що люди казатимуть, про це ви подумали? Чи зовсім уже змалюлись?

— Я, дочко, не змалюлась...

— Як же не змалюлись, коли таки змалюлись! Он онуку вашу віддавать скоро будемо, — мала на увазі старшу Арсена, — то й ви слідом за нею! Може, й до загсу в одній машині поїдете? Онука і баба — ото буде сміху! Разом і весілля згуляєм — дешевше обійдеться... Чуєш, Арсене, — до брата, який переступив саме поріг, — наша мати разом з твоєю дочкою до загсу поїде!

— Гріх тобі, дочко... — почала ображено мати, та Аліна не дала їй закінчити.

— А вам не гріх? Вам не гріх? Сьомий десяток уже розміняли, про смерть пора думати, а вам припекло заміж виходити! Про нас ви подумали? Як нам після цього людям у вічі дивитись?

— При чім тут ви...

— Як при чім?! Ми ж ваші діти, чи хто? Чи ви й нас уже зректися надумались? — Аліна все більше розпалювалась: ніяк не могла зрозуміти, що сталося з матір'ю, і це її найбільш дратувало. — Чого вам ще треба? Чи ми вас обділили? Нагодовані, вдіті — що вам іще треба?

— Мені нічого не треба...

— Так чого ж ви казались?

— Отак, давай, обзивай рідну матір! — Від образи в неї й підборіддя затіпалось.

— Хто вас обзиває? Я до вашої совісті достукуюсь...

— Мати вже одробила своє, матір уже можна й обзивати по-всякому...

— Хай би ви молодші були, а то на старість надумались...

— Як потрібна була, тоді: "Мамо, мамо!.."

— Мало вам своїх болячок, так ще й чужі хочете на свою шию взяти...

— А як відробила своє, то й у шию...

— Чи ви надієтесь, що він вас на руках носитиме?..

Уже не чули одна одну, говорили кожна своє. Арсен слухав, слухав та й вийшов із кухні: самі розбирайтесь! Пішов до нутрій. І хоч був "зденервований", як любив говорити, не міг не замилюватись своїми звірятами. Добре вгодовані, з лискучою шерстю, вони підпливали до нього безбоязно, тикались рухливими носиками в густе плетиво дроту. Арсенові здавалось, що не нутрії плавають у басейні — готові шапки.

Уявив, як хтось інший хазяїном походжатиме по цьому двору, милуватиметься нутріями. Задихнувся од гніву.

"Ну, цього вже не діждетесь!"

В кухні, по той бік вікна, лунали збуджені голоси.

II

Аліна ще й у машині сердито одпирхувалась.

— Додому? — спитав Арсен, аби що спитати, а куди ж іще мав одвезти сестру? Он і Таня позаду сидить, в останню хвилину Аліна забрала й дочку, не схотіла, щоб та лишилась у баби. Таня впиралася, плакала, швидка на руку Аліна нашльопала її, і тепер мала сиділа, повна образи на матір.

— Я тебе не люблю!

— Поговори мені, поговори!

— Я бабуню люблю!

— Потрібна ти бабуні! Твоя бабуня заміж збирається!

— І я з бабунею заміж! А тебе не люблю! — уже з викликом.

Отаке поросся! Арсен лиш покрутив головою, спитав сестру:

— Умовила?

— Так її й умовиш! — вибухнула знову Аліна. Й одразу ж напустилась на брата: — Ти дуже мені допоміг? Стояв — рота розтулити боявся! Хоч би слово сказав!

— За вами щось скажеш...

— Ну, нічого, я од неї так не одстану! — пригрозила Аліна. Якась думка зблиснула в її голові, вона повернулась до брата: — Ти його знаєш?

— Кого?

— Жениха!

— Звідки ж мені його знати?

— Упіймаю цапа старого, я його взую! — пообіцяла Аліна. — Задом наперед буде ходити. Забуде й дорогу до нашого двору. — І так їй ця думка сподобалась, що вона аж кулаком себе по коліні пристукнула. — Хай роззявля свого рота щербатого, тільки не на наше!

Тут Арсен і головою закивав, сестру схвалюючи. Закивав і знову угавив оту ямку: гуцкнуло так, що, здавалось, і машина розвалиться.

— А-а, так-перетак!

— Замовкни, дитина ж позаду!

Арсен, зупинивши "Москвича", вискочив на дорогу, нагнувся, заглядаючи під передок. Хитнув кілька разів машину, копнув зозла ногою колесо, наче воно в усьому було винне. Сів знову за кермо.

— Все ціле? — поцікавилась Аліна.

— Та мовби все, — відповів неохоче.

І до будинку, в якому жила Аліна, вже їхали мовчки.

Аліна мовчала, щоб не заважати братові вести машину і ще тому, що весь час думала про матір: ніяк не могла зрозуміти, що на стару найшло. Ну, хай би вони, діти, не дбали про неї, хай би забули її, як буває в інших, он вона читала не раз про покинутих дітьми матерів, читала й щиро обурювалась: стріляти мало таких! Вішати

мало! Вони ж ніколи не забували про матір, особливо Аліна, єдина дочка: щотижня навідувалась, як не важко їй добиратись до матері, особливо взимку, — продуктів завозила, прибирала в кімнатах, пильнувала, щоб мати була зодягнута і взута, — тут Аліна грошей не жаліла, бо з маминої убогої пенсії не дуже взуєшся-зодягнешся... А коли мама важко захворіла, хто її влаштував до Жовтневої лікарні? Хто підняв лікарів, аж до професора, хто щодня прибігав просто з роботи та й лишався в палаті допізна, хоч удома на неї чекав чоловік і двоє малих, яким теж треба було раду дати? Не Арсен же, що тільки зітхати уміє, не жінка Арсенова, — провідали двічі, та й на тому спасибі, — а вона, Аліна, рідна дочка. "Я без тебе, доню, й на ноги не стала б", — казала пізніше мати. І то була свята правда, хоч Аліна й сама за цей час перевелася ні на що, а Вадим, чоловік, під кінець став сердитись, що день і ніч пропадає в лікарні. Наче там нема санітарів ходити за хворими. "Попадеш — побачиш, — відповідала Аліна. — Там смерть легше докликатись, ніж санітарку!" Ходить отака собі тьотя Поля — одна на чотири палати, і більшого начальства на всю лікарню немає. Слова вперек не скажи — зобидиться й кине роботу. І тоді головному лікареві хоч до самого господа-бога біжи: "Господи, пошли санітарку! Хай навіть відьму, аби лиш віник уміла в руках тримати та ганчіркою квацяти!" Тож Аліна, сім'ю свою занедбавши, і пропадала всі оті дні в лікарні, поки мама видужала...

То чого їй ще треба, питається? Від жиру, чи що?

Незчулась, як і доїхали.

— Зайдеш? — спитала, з машини вилазячи.

Арсен відповів, що не може: ще треба машину в гараж відігнати, а звідти півгодини добиратись додому, — Арсен жив майже в центрі, в кооперативному будинку, в трикімнатній квартирі. Він, жінка і двоє дочок. Старша десятий клас закінчує, а молодша ще в садку. Довго думали, заводити дитину чи ні. Поля, невістка, все на якісь болячки посиалася, що не дозволяли ще раз родити, хоч, по правді кажучи, в неї єдина болячка й була. Ота, що до полудня в постелі тримає та день і ніч рота дере. Аліна через те не любить і до брата ходити, що там і опівдні можна побачить незастелені ліжка, а кімнати неприбрані.

І донечка, старша, у матусю вдалася. Вигнала до стелі, а телиця телицею. Поки зведеться, поки повернеться — півдня мине. В Аліни щоразу руки свербіли: підійти та по сідниці!

І як Арсен оте й терпить? Звик, бідолаха.

Брат, попрощавшись, поїхав. Аліна взяла за руку Таню, завела в під'їзд. Піднялась на третій поверх, зайшла до квартири.

У першій, найбільшій, кімнаті застала старшу дочку: сиділа біля круглого столу, щось писала у зошиті. Голова схилена набік, рожевий язик туди-сюди слідом за пером. Звичка, од якої Аліна ніяк не могла її одучити.

— Олю, де тато? — Хоч могла й не питати — з кухні лунав якийсь скрегіт. Знов щось майструє.

Таня вивільнила свою руку з маминої, підбігла до сестри.

— Що ти пишеш? Покажи.

— Не лізь! — затулилася Оля. — Це не для тебе.

— А бабуня заміж виходить, — мовила ображено Таня. — А я тобі про це не скажу!

Аліна пішла на кухню.

— Ти хоча б газету послав! — з докором сказала чоловікові. — Весь стіл засмітив.

Взяла ганчірку, змела старанно зі стола. Вадим одклав пилку, витер руки об штани, наче збирався вітатись з дружиною.

— Отак, отак! — сказала Аліна. — Витирай об штани — ганчірки поруч немає! І коли я вже тебе привчу до порядку? — Все ще сердита на матір, Аліна перенесла частину роздратування й на чоловіка.

— Яка це тебе муха вкусила? — поцікавився Вадим.

— Ніяка! — І, щоб заспокоїтись, перевела мову на інше: — Знов щось до "Волги"?

— До "Волги". — Вадим з любов'ю глянув на блискучу штуківину, що стриміла в лещатах.

— Довго ти її ще лизатимеш?

— Скільки треба, стільки й лизатиму.

"Волга" М-21 стояла в гаражі у матері. І хоч пробігла вона не одну сотню тисяч кілометрів і не в одних побувала руках, вигляд у неї був, наче щойно з конвейєра. Все блистіло, горіло і сяяло від радіатора до заднього бампера, навіть бризковики на колесах були розцяцьковані. Аліна згадала, як Вадим уперше пригнав цю машину, збувши перед цим майже нові "Жигулі", побиту й обшарпану, на смітнику наче підібрану, і на її сльози та крик, чи він зовсім уже з глузду зійшов — отаку розвалюху пригнати додому, відповів хвалькувато: "Послухаємо, що ти через три місяці заспіваєш!" Взяв одразу ж відпустку та й став пропадати в тещі, не з'являючись навіть додому, а коли Аліна наїжджала з "ревізією", не пускав її в гараж: "Там тобі робити нічого!" Минула відпустка, пропадав у вихідні, й Аліна вже не знала, є в неї чоловік чи немає, бо засипала — поруч порожньо, прокидалась — порожньо теж. Та врешті настала субота, коли він, повернувшись із лазні, причесаний, поголений старанно, у вихідному костюмі, якийсь аж сам на себе не схожий, урочисто сказав:

— А вийдіть надвір!

Аліна (діти попереду) вийшла й завмерла: перед під'їздом, сяючи свіжою фарбою, стояла нова-новісінька "Волга". З кузовом-універсалом.

— Ну, як?

Пестив машину, як живу істоту, і його побиті, з завжди обламаними нігтями пальці пробігали по теплому металу, наче по клавішах.

— Гарна кобилка? На цій хоч і на полюс!

На полюс не їздили — не було в тім потреби. Перший рейс зробили до Ленінграда. Завантажили її ранніми полуницями — і на ринок. Добу туди, добу назад (Вадим міг вести машину всі двадцять чотири години), там здали оптом старожилам базарним — шістсот карбованців чистого навару, на "Жигулях" така сума й не снилась, можна жити та ставити свічки торговельникам, які ще й не пробудились од зимового сну, а коли

прокинуться та врешті начухаються, то од полуниці ранньої лишаться хіба що корінці та вершечки. Аліна нахвалитись не могла новою машиною — що містка, що прохідна, де інші застрянуть, ця пре, наче танк, одне слово, трудяга.

— Чого так пізно? — поцікавивсь Вадим.

— Була в мамі. — Не потрібно уточнювати в чиєї: свекруха п'ять років тому померла.

— Ага, — відповів неухажно Вадим і знов потягнувся до пилки.

— Ти можеш із нею хоч на хвилину розстатись? — сердито спитала Аліна.

— То що там у неї? Як Таня?

— Таню я од неї забрала.

Тут уже Вадим здивувався по-справжньому:

— Що сталось? Ми ж її на цілий місяць одвезли! — На носі відпустка, вони вперше в житті зібрались до моря машиною, Олю брали з собою, Таню ж побоялись: ще мала, може не витримати далекої дороги. І от тобі маєш! — Захворіла?

— Гірше! — сказала Аліна. Згадала сварку з матір'ю і те, як мати її майже не слухала. В ній знову стало закипати всередині. — Заміж зібралась!

— Заміж? — У Вадима було таке обличчя, наче почув: провалилось пів-Києва. — А куди ж ми подінемо Таню?

— Нікуди! Сидітимем вдома!

— А море?

— Почекає, не висохне!

— То ми не поїдемо до моря?

Господи, і цьому треба все розжувати!

— Не поїдемо, бо ні на кого Таню лишати!

— А мама?

— Та ти що, зовсім оглух? — Коли б у Вадима був не такий розгублений вигляд, подумала б, що він з неї знущається. — Мама заміж зібралась! Знайшла нареченого — викопала з якоїсь могили. Так що готуйсь до весілля.

— До весілля? — Вадим поблимав, поблимав, потім на його напруженому обличчі щось зламалося, зрушилось, дрібні зморщечки розбіглись навсібіч од очей. — Мама?.. Заміж?.. — І затрусився од сміху.

— Посмійся, посмійся! — зовсім уже розсердилась Аліна. — Ось прийде людина чужа та забере весь будинок, тоді посмієшся на кутні!

Почувши про будинок, Вадим одразу ж перестав сміятись.

III

Аліна вийшла заміж після десятого класу.

Сталось це так несподівано, що батьки не встигли й отямитись, як вона була вже заміжня.

Аліна кінчала десятирічку в тому непевному стані, коли не знаєш, куди податися далі. Однокласники мріяли про вузи-втузи, на гірший випадок про технікум, Аліну ж щось не дуже тягнуло гризти граніт науки ще довгі п'ять років: набила оскому в школі,

де навчалася впівсили, аби дотягнути до атестата та уникнути батькової важкої руки, який спав і бачив свою улюбленицю вченою — сам з неповною середньою (перебила війна), він хотів, щоб його діти здобули вищу освіту. Тож старший брат, закінчивши автодорожній інститут, влаштувався в столиці, менший, Андрій, ще ходив до школи, Аліну ж готували в сільськогосподарську академію, де в батька був знайомий доцент, що захищав колись дисертацію на тему, як підвищити надої молока від кожної корови. Молока, щоправда, від того більше не стало, бо кандидатська не комбікорм, яким дисертант рекомендував в основному годувати корівок, але батько домовився твердо з доцентом, що той посприяє Аліні, бо на знання дочки не покладає особливих надій: ледь-ледь витягала на трійки й четвірки. Росла, дебела, з добре розвиненими формами, вона вирізнялася з-поміж усіх однокласниць і в неповні шістнадцять могла б дати сто очок наперед двадцятилітній.

Цілий липень Аліна готувалась до вступних іспитів, і, коли б не лист од Арсена, вона, може, й стала б студенткою.

Брат написав у відповідь на її послання. Скаржилася в жарт (а може, й не в жарт) на свою долю гірку, бо сиділа саме над підручниками: ні в кіно, ні до клубу, навіть увечері на вулицю й то не пускають. І так їй, Аліні, набридло бути як шовковій, що, коли б хто оце зараз сказав: "Виходь за мене заміж", пішла й не оглянулася б. "Чи немає там у тебе жениха завалящого?" Написала, вкинула до поштової скриньки та й одразу ж і забула: думала, брат почита, посміється, поспівчува їй, нещасній, та на тому все й скінчиться.

Аж надходить відповідь: так, сестро, і так — є наречений! Хлопець хоч куди, працює завгаром, некурящий, неп'ющий і, головне, — киянин. Має на Русанівці гарну квартиру, живе вдвох із матір'ю. Тож якщо написала серйозно, не гайся, приїжджай, бо такі хлопці на вулицях не валяються.

Аліну мов хто окропом обдав: читала й перечитувала. І так розпалилася протягом дня, а потім і ночі безсонної, що вирішила негайно податись до Києва. Тим більше що вже на носі була екзаменаційна пора і все одно треба їхати на консультації.

Батьки, які й гадки не мали, що коїлось на серці в дочки, наказували їй там, уже в Києві, думати лише про іспити.

— Ти ж, доню, приглядайсь, як міські готуються. — Це мати, якій здавалось, що міські з іншого тіста й виліплені.

— Головне — при напролом! Знаєш, не знаєш — рубай все підряд! — Це, звісно ж, татусь, що найбільші надії покладав на доцента.

Аліна ж не про іспити думала — про невідомого хлопця. І коли до брата входила, обмирала: здавалось, що той хлопець сидить уже тут — чекає на неї.

Арсена вдома ще не було — зустріла братова. Вона місяць тому народила дитину і була в декретній відпустці. Аліна бачила її минулого літа, коли брат, одружившись, привозив на оглядини, — худа, як очеретина, Поля дуже поправилась й одразу ж стала скаржитись Аліні, що не встигає перешивать та розпорювати.

— А все вона! — з гордістю молодої матері кивнула на пофарбоване у яскраві

кольори ліжечко. — Лежить, і горя їй мало. Ич, як цвіте!

Там і справді агукало щось таке рожеве та симпатичне, що Аліна, не витримавши, заагукала до неї й собі.

А разом її не полишала думка: знає Поліна чи ні, що написав їй Арсен. Хотілося розпитати про невідомого хлопця, який він із себе, був же, мабуть, тут не раз, але Поліна чи то вдавала, що не знає нічого, чи то й справді Арсен не сказав ні слова, а питати в неї Аліна посоромилась. Пообідавши разом з братовою, пішла подивитись на Київ. Хоч була тут не раз: і з батьками, й сама. Але тоді Аліна приїжджала, як приїжджають до чужого міста, в якому побув та й поїхав, а нині відчувала себе вже без п'яти хвилин киянкою і якось по-новому, з особливим відчуттям причетності дивилась на будинки, на площі та вулиці, які до певної міри тепер належатимуть і їй.

Не витримала (мала ще час), спустилася в метро, поїхала в бік Русанівки. І коли поїзд вилетів з глибокої й тісної нори в такий миготливо-сонячний простір, що Аліна мало не скрикнула від несподіванки, коли простукотів по вигнутому дугою мосту, що навис над Дніпром, а потім пірнув у буйну зелень Гідропарку, зупинився на Лівобережній і вона, розпитавши, сіла в автобус, щоб за кілька хвилин уже зійти на Русанівці, оточеній з усіх боків водою, де й люди були якісь інші, ніж у центрі: більш розкуті, більш незалежні, більш засмагло-веселі; коли пройшлася широким бульваром, де по ліву руку — високі будинки, нарядні, як новорічні ялинки, а по праву — протока Русанівська, всіяна катерами й човнами, і весь Київ, що підіймався зеленим горбом, а над тією свіжою зеленню мов золоті квіти — бані Печерської лаври, коли вже й не знала, в якому будинку помістити квартиру, що в ній житиме, а кожне красиве чоловіче обличчя примушувало завмирати насторожено: він чи не він? — коли поверталась, натомлена, переповнена баченим, то вже й не могла уявити себе поза Києвом. І, щоб остаточно відсікти од себе минуле й стати хоча б зовні схожою на одних усіх киянок, зайшла в перукарню і, сівши до крісла, сказала рішуче:

— Ріжте!

Ріжте косу, що її з самого малку плекала мама, розчісуючи й заплітаючи, миючи в луговій воді, косу, яку любив брати в руку тато ("Разом з головою!" — гримнув, коли в дев'ятому класі заїкнулась одрізати). Ріжте й робіть перманент.

А коли одрізали, зрозуміла, що нізащо не повернеться додому: хоч-не-хоч, а треба виходити заміж.

Вийшла в дрібненьких кучериках, як молоденька овечка, купила ще по дорозі помаду, бо в усіх майже киянок губи були яскраво пофарбовані, заскочивши в темний під'їзд, злодійкувато наклеїла губи. Йшла й давилась помадою.

Арсен як побачив її, трохи не впав. Навіть Поліна жахнулась:

— Оддала? Задарма? Ще й гроші їм заплатила? Та вони твою косу віднесуть до театру — не менше сотні здеруть! Ходім до них зараз же!

Аліна відмовилась навідріз.

— А я ж хвалився йому твоєю косою, — сказав брат убито.

Отут і пожалкувала, що відрізала косу. І коли залишилась сама (їй послали в

окремій кімнаті), то зарилась обличчям у подушку й заплакала.

Брат привів Вадима другого дня, після роботи. Аліна того дня прибирала квартиру, занедбану братовою так, що хоч свиней до неї заводь. Повитріпувала всі килимки й доріжки, що їх, мабуть, як послали, так уже й не чіпали, повитирала всі меблі, а потім шарувала підлогу. Дивувалася, як можна було й жити серед оцього бруду, дивувалася й жаліла Арсена. Попалося ж братові щастячко, недаремно прибилося з далекого селища з красномовною назвою Грязі. Аліна поралась майже до вечора, шукаючи все нової й нової роботи, Поліна ж, рада помічниці безплатній, чугикала дочку та одсипалась, бо вночі по кілька разів доводилось уставать до дитини.

Прибравши та вичистивши, Аліна сполоснулась під душем, вдягнула червону суєнку, що дуже їй личила, взулася в модельні, на шпильках, черевички і, причесавшись та нафарбувавши помадою губи, стала чекати гостей.

Хвилювалася так, що спершу й не розгледіла як слід Вадима. Потім уже, коли сіли за стіл, придивилася, що й обличчя його подзьобане віспою, що невисокого зросту і не такий молодий, як хотілося б (Вадим був на тринадцять літ старший од неї), але відступати вже було нікуди, навіть думати не сміла без коси з'явитися вдома, тож коли гість пішов і брат запитав: "То як?" — Аліна кивнула з таким відчайдушно-рішучим виглядом, який буває в людини, у якої не лишилось іншого виходу — хоч з мосту в воду.

— То й завтра приводити? — спитав її брат.

— Приводь.

Вадим ходив з вечора у вечір, і Аліна поступово звикала до нього. Та ще й брат не втомлювався вихваляти Вадима, що й на роботі попереду, й хазяїн — пошукати такого, й людина порядна. Аліна все те жадібно слухала, і подзьобини на обличчі Вадимовім не те що зникали, а якось наче зливались, ставали не такими вже й помітними. І коли він з'явився в суботу (мав іти з нею до театру) в новому костюмі, що був на ньому як влитий, у модній білосніжній сорочці з манишкою й акуратно пов'язаною краваткою, а на ногах гостроносі черевички, окантовані міддю, незнайомо серйозний і незнайомо поважний, то в Аліни й зовсім розтануло серце. Йшла поруч, і здавалося, що всі стрічні тільки й знають, щоб на них оглядатися.

Того вечора, вже після театру, повів її в парк, до Верховної Ради. І тут, немов закликавши в свідки найвищий орган республіки, урочисто освідчився й ще урочистіше попросив її стати його дружиною. "Зараз він мене поцілує", — завмираючи, подумала Аліна, бо довкола ще було повно людей, а вона ще не стала в такій мірі киянкою, щоб цілуватися, де заманеться. І була розчарована, коли Вадим чи то не насмілювався, чи то вважав, що в його роки це несолідно.

(Потім довго, вже по заміжжі, відчуватиме Аліна себе наче обкраденою: що він не поцілував при освідченні. Поцілунок той, здавалося їй, мав бути особливий — не такий, як усі).

Не поцілував і в під'їзді, прощаючись, хоч Аліна на цей уже розраховувала твердо. Натомість потис руку й сказав, що завтра зранку зайде до неї — поведе показувати матері.

"От я й киянка!" — думала вже в постелі Аліна. Прислухалась до себе, що ж у ній змінилося, і нічого такого не вчула.

"От я й киянка!" — подумала, прокинувшись, Аліна і, схопившись, в самій сорочині підбігла до вікна подивитись на Київ.

Сонце щойно виткнулось з-за Печерської лаври, таке ж золоте, як і бані соборів, по чистій, наче росою вимитій вулиці котилися поодинокі машини, а хідники були ще зовсім порожні. В будинках навпроти сонно тьмяніли вікна, молоденькі тополі, висаджені вздовж бульвару, всі, як одна, повернулися в бік сонця, ловлячи в свої зелені долоньки перші промені ранку. Чисто, свіжо, молодо виглядало в ранню цю пору місто, не отруєне вихлопними газами тисяч машин, не запруджене людським нестримним потоком, не оглушене шумом і криком, гурчанням моторів і ревом турбін. Аліна стояла, не в спроможності намилюватись містом. "Я киянка, киянка, киянка!" — співало, дзвеніло у ній, вона ладна була обійняти всі ці будинки, всі дерева й собори, яким віднині належала і які також належали їй: здавалось, що кращого місця не може й бути на світі.

А сонце підіймалося вище й вище, а машин унизу ставало все більше й більше, і на хідниках уже з'явилися люди.

"Ой, що ж це я!" — схаменулась Аліна, згадавши, що вранці по неї мав зайти Вадим. Швиденько заслала постіль, побігла вмиватись.

Навіть вода, що текла з крана, здавалась Аліні іншою — кращою, ніж удома.

Особливо старанно вдяглася, взулась, причесалася та напонадилася, обережно, щоб не пом'яти сукенку, сіла на стілець, стала чекати Вадима.

Заспана, з "генералом" в руці, вийшла Поліна. Пом'ятий халат поверх довгої нічної сорочки, стоптані капці, розкуйовджене, мов зроду-віку нечесане волосся.

— Ти вже зібралась? — здивувалась вона. — А котра година?

Не чекаючи відповіді, почовгала до туалету.

"Невже і я буду така? — спитала себе Аліна. Їй одразу ж заперечила: — Ніколи!"

В туалеті зашуміла вода, та Поліна й не думала виходити. Заплакала дитина. Виглянув заспаний Арсен.

— Де Поліна?

— Там, — показала в бік туалету.

— Що вона, приклеїлась? — Арсен у самих трусах пройшов мимо сестри, постукав у двері: — Поліно, дитина плаче!

— Дай соску, — глухо озвався туалет.

— Давав. Випльовує... Чуєш, Поліно!

— Господи, й посидіти як слід не дадуть! — сказала, виходячи, Поліна. — Ти не знаєш, для чого ми виходимо заміж? — Це вже до Аліни. — Помилуйся на нього! Зробив дитину, і горя йому мало! А ти тут катуйся... Та йду вже, йду! — Дитина заходилась криком.

"У мене все буде не так!" Аліна не могла уявити себе в пом'ятому халаті, розпатлану й заспану, в стоптаних капцях, що їх тільки старому й носити. "В мене й

діти не кричатимуть..."

Захотілося їсти. Згадала, що не вкинула нічого до рота, пішла на кухню, поставила чайник, з'їла дві булочки з ковбасою та маслом, запила чаєм. Їла і все прислухалась, чи не залунають кроки в коридорі, по той бік дверей.

Трикімнатна квартира, в якій жив Вадим, сподобалась Аліні навіть більше, ніж Арсенова. Коридор, три окремі кімнати: Аліна змогла їх оцінити по-справжньому, коли в неї з'явилися діти. Спершу одна дочка, потім друга. Ще один коридор, і вже там туалет, ванна, кухня. Свекруха завжди хвора, яка, скільки прожила разом з нею Аліна, тягала товсті, налиті водою ноги і стогнала весь час: із стогоном засинала, із стогоном і прокидалася... Свекруха, не діждавшись навіть першої онуки, невдовзі й померла, так що Аліна з нею й посваритись не встигла як слід, бо коли сходяться дві чужі жінки до купи, то хай навіть в обох сидить за плечима по ангелу, однаково вродять чорта... Тож свекруха недовго й прожила при Аліні, і коли народилась дочка, то Аліні довелося їхати по матір, яка помагала виняньчувати й Арсенових дітей, але це буде пізніше, значно пізніше, поки що ж Аліна докладала зусиль, щоб сподобатись Вадимовій матері, і таки, мабуть, сподобалась, бо коли вже прощалася, мати Вадимова поцілувала її і сплакнула, розчулена, й сказала вже до обох: "Будьте ж, дітки, щасливі!" Й Аліна не мала жодного сумніву, що вони таки будуть щасливі, бо вже й документи віднесли до загсу й там і слова не сказали про те, що вона не киянка, чого найбільше боялась Аліна. Аліна, залишивши в брата непотрібні тепер підручники, подалася додому.

Витримала справжній бій з татом, який нахвалявся поїхати в той київський загс та й стіни повалити... Тато замалим не з кулаками накинувся на неї, погрожуючи вибити дурощі з голови, й Аліна не мовчала — кричала й нахвалялася піти геть з дому й дорогу забути до нього, от у чому стоїть, у тому й піде... "Іди к лихій матері!" — кричав роз'юшений тато. "І піду, й не оглянусь!" — кричала Аліна. А мати металась між ними, вмовляючи та заспокоюючи, — кров постала на кров, і невідомо було, яка переможе. Аліна таки домоглась того, що тато врешті-решт здався: "Гаразд, виходь, коли тобі вже так припекло! Тільки потім не біжи до батьків, як розвалиться!" — "У мене не розвалиться!" — відповіла затято Аліна. "І ще одне: весілля — тут". В Аліни вистачило розуму не заперечити, тож справили весілля на весь район, і тата, як це не дивно, примирило з Вадимом те, що зять був набагато старший од дочки, і на третій день по весіллі, посадивши зятя в коляску, тато гайнув мотоциклом до знайомих по рибу. Чи то в татові ще не перебродив хміль, чи й справді мотоцикл повело на слизькому, тільки впилялися на повнім ході в паркан, та ще й, як на зло, дубовий. І тато, й Вадим повернулись додому як зарізяки: оббинтовані голови, а обличчя мов розмальовані синім. Їли потім таки привезену рибу, цідили крізь побиті губи горілку, і тато повчав Вадима, як тримати в покорі та строгості жінку, бо це сім'я таке, що чим дужче його товчи, тим рясніше родить.

— Моєю рукою! — наказував тато і вимахував не таким уже й маленьким кулаком.

Мати сердилась, Аліна ж тільки почмихувала.

По весіллі, остаточно перебравшись до міста, Аліна не довго й сиділа на

чоловіковій шії. Хоч Вадим, по вуха закоханий у свою юну дружину, просив її не поспішати з роботою, а то й поступити в якийсь інститут: прогодує й зодягне, копійка завжди знайдеться, якщо вмієш де слід обернутись... А Вадим не належав до тих, що пропускають мимо себе копійку, — мав не тільки руки, а й голову, а голова дана чоловікові не тільки для того, щоб шапку носити... Вадим майже щовечора, повертаючись з роботи, вигортав з кишені пожмакані троячки та карбованці: не пив, не курив, то все й приносив додому. "Піп — золотий сніп!" — казала, стогнучи, про нього свекруха... Вадим у перший же вечір, коли вони лишилися вдвох, дістав із шафи дбайливо загорнену в целофан ощадну книжку і з гордістю показав Аліні: "Ось. Ще тисячу — і можна купувати "Запорожця"!" Тож Аліна могла й посидіти вдома, порозкошувати хоча б протягом медового місяця, але вона, вилизавши квартиру, перетерши все та перемивши, не могла потім сидіти без діла й записалась на тримісячні курси продавців. Інститут щось її не дуже приваблював, Аліна наперед знала, що зірок з неба вона там не хапатиме, а гібіти десь простим інженериськом за сто двадцять керебе в місяць вона не збиралась. Навіть на курсах хоч і не пасла задніх, зате і вперед не виривалась, ходила в золотій серединці, зате коли розпочався розподіл, ніхто не знав краще Аліни, в який найвигідніше йти магазин, де найбільш дефіциту. І коли її запитали, де б вона хотіла працювати, Аліна скромненько виклала просьбу-листа, написану директором взуттєвого магазину, де чорним по білому було сказано, що цей магазин спить і бачить молодого спеціаліста за своїм широким прилавком.

Її ніхто не знайомив попередньо з директором, сама якось прорвалася до нього і на запитання, що вона хоче, відповіла без зайвої скромності:

— Хочу у вас працювати.

— А в центральному універмазі не хочете? — поцікавився саркастично директор.

— Не хочу, — відповіла з таким виглядом, наче й туди їй поступити — раз плюнути.

— Далеко від дому.

— Хто вас прислав? — Директор ніяк не міг повірити, щоб людина взяла та й отак, без жодної протекції, до нього прибилась.

— Ніхто. Беріть — не пошкодуєте!

Невідомо, що вплинуло тоді на директора: чи то зухвалість Алініна, чи її молодість, чи енергія, що так від неї і віяла, тільки він, замість того, щоб вирядити її з кабінету, сказав, що подумає.

— Та що там думати! — закричала на нього Аліна. — Беріть та пишіть ось листа. Бо завтра буде пізно.

Він тільки головою крутив та про себе посміювався: так йому ця дівка сподобалась. І коли Аліна прийшла вже з офіційним направленням, зустрів її, наче родичку:

— То кажеш — не думати?

І послав не у той відділ, де продавалась всяка дрібниця: щітки, шнурки, устілки й креми, з якого й починали свою торговельну кар'єру всі магазинні дівчата, а до відділу жіночого взуття, в якому працювала магазинна еліта. Аліна й це сприйняла як належне

і не думала спростовувати різні чутки, які одразу ж і поповзли магазином: що племінниця чиясь з міністерства або й коханка. Хай мелють, чужі роти не заткнеш, аби на її колесо більше лилося. Бо коли директор якось спробував, викликавши в кабінет, чисто по-батьківському пригорнути до себе, Аліна так крикнула: "Гетьте!" — що директор аж присів з переляку.

— Цить, божевільна! Уже й пожартувати не можна!

— З своєю жінкою жартуйте! А у мене є чоловік.

— Вижене, — сказав Аліні Вадим, коли вона розповіла, який у них котяра директор.

— До чогось причепиться і вижене.

— Хай тільки спробує! Одразу ж до його жінки піду!

Директор і сам, мабуть, зрозумів, що ця може до кого завгодно піти, — більш не чіпав.

Отак і прижилась Аліна в магазині взуттєвому, і кращого собі не бажала. Робота чиста, не те що в овочевому, й не така нервова, як у гастрономі, де кожне так і зирить за стрілкою, чи його не обважують, — дістала, подала, хочеш — бери, не хочеш — ходи босоніж, твоїх ніг нам не жалко, є час перекинутись словом з подругами, переполоскати останні новини, бо й люди в черзі не тиснуться, як у продуктовому. Ну, а коли кінець кварталу чи кінець місяця, коли треба підбивати "бабки" та витягувати на прогресивку, коли з'являється отой дефіцит, од якого жінота і мліє, а в чоловіків, як дізнаються про ціну, й очі на лоба лізуть... коли, словом, викидають наймодніші чобітки або туфлі, тоді магазин їхній трохи не розносять, й од цілоденної лайки, гвалту та крику в Аліни тиждень потому у вухах дзвенить. Але й тут не без світлих сторін: обдзвонює загодя всіх потрібних людей, щоб не прогавили, приходили ще до відкриття магазину, бо, як у тому російському прислів'ї говорить: "не имей сто рублей, а имей сто друзей", — Аліна це розуміла давно, Аліну цього й вчити не треба було. Потроху, потроху та й обросла тісним колом потрібних людей. Дефіцит на дефіцит, там балик чи оселедець дунайський, там квиток на літак, коли й броня осічку дає, там щось із одягу наймоднішого імпортного, що його гріх і викладать на прилавок, — все мала Аліна, аж до путівок на південь, було б лише бажання та гроші... Ну, гроші ніколи не переводились, хоч Аліна не заробила й копійки на жодній парі взуття. Тут у неї руки чисті, спекулянтів на постріл гарматний не підпускала до себе — вистачало й тих, що приносив Вадим та що заробляли під час рейсів на ринки в північні міста. Редиска й цибулька зелена, полуниці та ягоди, коли воно раннє та в добрій ціні, а то й квіти до свят, — гроші всюди валяються, не полінуйся лише підібрати.

За кілька років Аліна так акліматизувалася в Києві, що вже й не уявляла себе у іншому місті. Поглядала на сільських тіточок та дядьків, яких іще здалеку можна відрізнити од люду міського... дивилась на них з отією зневагою, що особливо властива неофітам: ми тут на місці, а ви що забули? І вже і в магазині, коли зайде отака обвішана клунками тітонька, зайде та й почне оглядатись розгублено, хто б їй показав, до кого звернутись, Аліна, хай та тітонька буде одна на цілий магазин, довго не звертатиме на неї уваги. Аж врешті зволить її помітити й запитає знехотя: "Вам чево?" — "Мені, доню,

тово... щось на ноги", — відповідь знічено тітонька, і тут треба побачити, як Аліна візьме кінчиками пальчиків пару взуття найпростішого та й подасть, на тітку майже не глянувши. "То можна поміряти?" — вже зовсім розгубиться тітонька. "Міряйте", — через плече кине Аліна.

Тож Аліна давно себе відчувала киянкою повною, бо не тільки на свята, а й у будні мала змогу нарядитись так, що жінки очі зривали, її розглядаючи. І життя Аліни котилось копієчкою (дім — повна чаша, двоє діток, чоловік і машина) до оцього ось дня, коли Арсен заїхав за нею й сказав, що мама збирається заміж.

IV

Ідея переселити маму до Києва спала на думку не Аліні — Арсенові. Аліні й так було добре, хіба що машину ніде поставити, бо важче побудувати гараж, ніж купити машину, нащо вже Вадим промітний, а й той помотавсь-помотавсь та й махнув зрештою рукою. Тож машина цілу весну, літо й осінь стояла під вікнами, на зиму відганяв її Вадим у державний гараж, яким і завідував: там і підремонтують, пофарбують і змажуть — зроблять повний технічний огляд, отож гараж їм, по суті, й не пік особливо, а дітей теж одвезуть ще весною до матері — і на ціле літо руки розв'язані. Двоє Алініних, двійко Арсенових: приймай, бабо, та не нудься, за все літо так виганяють, так наковтаються свіжого, на росах настоящего повітря, так накупаються в мілкій, але чистій річці, що повертаються до міста, мов циганчата. Та й молоко ж з-під своєї корови: щоранку, ще й очей не встигнуть продерти, кожному кухоль півлітровий з шапкою білої піни. Смокчуть, поглядаючи ревниво одне на одного, — хто швидше вправиться. То батьки натішитись не могли, забираючи малечу додому: "Наша мама кого хоч відгодує!" Аліна й далі продовжувала б одвозити дітей, тим більше що було їм там де розгулятись: що двір сорок соток, а що й будинок на чотири великі кімнати. Тато збудував перед смертю, не в селі, а в райцентрі, на самім краю, — вуличка тиха збігає до річки, а по той бік вже ліс, у якому батьки під час війни й партизанили, — і гриби, і ягоди, й горіхи з ліщини. Маринували, консервували, засолювали — вистачало й на зиму, й на весну. То куди з такого раю рушати? Та й будинок з кожним роком ріс у ціні — ошадкаси не треба. Помре мати (всі помремо) та доведеться продати — вистачить на хліб і до хліба.

Арсен же розміркував по-іншому: мама вже старенька, захворіє, зляже — хто її доглядатиме? З Києва щодня не наїздишся. Андрій, брат наймолодший? Так він цього року в армію йде, а після того теж, гляди, на Київ націлиться. "Правда ж, Андрію?" Мабуть, що правда, бо в Андрія й очі загорілись при згадці про Київ. "На киянці женишся?" — не втрималась, уколола Аліна. "А хоч би й на киянці! — відповів за брата Арсен. — Думаєш, тільки ти мудра? Висватаєм професорську дочку — паном ходитиме!" "А й висватають, — подумала про себе Аліна. — Андрій — кров з молоком, брови лискучі, щоки червоні, а від широких плечей так силою й віє. Тут не тільки професорська клюне..." "То що ж, мамі самій тут лишатись? — продовжував тим часом Арсен. — Добре, що влітку сюди наїжджаємо, дітвора коло неї, а взимку? Коли захурделить-завіє, що й носа не виткнеш? Машиною не дуже наїздишся, лишається хіба

що автобус. Який поки дочиргикає з Києва, то й здоровий захворіє".

Отак Арсен умовляв, переконував — в основному Аліну, бо Андрія й умовляти не треба. Мама теж: "Вам, діти, видніше, як скажете, так воно й буде". І хоч Аліна здогадувалась, що Арсенові не так мамине здоров'я пече, як гараж під боком... Про мамине здоров'я, бач, не дума, коли накидає на ціле літо дітей або набиває машину тим, що мама на городі виростила. Щоліта возить свою мадаму лікувати до моря, ні разу сапки не потримала в руках, все на мамі та на Аліні, яка приїжджала допомагати, а як зберуть, тоді тут як тут — свого не прогавлять. Мати ладна все віддати, матері здається, що в тому Києві й їсти нічого, коли б не Аліна — до крихти б усе підмітали... Тож хоч Аліна й мала підозру, що брат неспроста цього домагається, все ж врешті погодилась.

Тільки спитала:

— А дітей куди діватимемо?

Арсен, виявляється, про це в першу чергу подумав. Не до нього мати жить переїде, не до Аліни, а обміняють оцей їхній будинок на київський. Або в крайньому разі під Києвом.

Він уже й двох старих напатав, яких давно їла ностальгія по тихому закуткові подалі од великого міста. Щоб і річка під боком була, і ліс, і тиша, й свіже повітря, де півні, живі ці будильники, без заводу вітають щоранку, а вечори пахнуть задумами й спокійною вічністю; де не чути зашланного реву машин, новітніх оцих динозаврів, що погрожують заповнити весь простір, а небо ще не втратило своєї пречистої синяви; де сонце — то сонце, місяць — то місяць, зірки — то зірки, а густий, як щітка, спориш вкриває всю вулицю замість асфальту. Де можна, на цю вулицю вийшовши, посидіти серед первісної тиші — відчутти себе невід'ємною часткою природи, вічної отієї річки, що тече невідомо звідки, невідомо куди. Арсен і запевнив двох старих диваків, що всього цього там навалом, і, домігшись Аліниної згоди, в перший же вихідний і повіз їх на оглядини.

Водив з кімнати в кімнату, показував, які вони світлі та просторі.

— Тут не те що двом — квартирантів будете пускати. Зайва копійка ще нікому не муляла.

— Магазин? Та під боком! Тато знав, де будувати. А оно, в кінці вулиці, зупинка автобусна. Сіли — й на базарі. Все удвічі дешевше, ніж у Києві... Та вам і купувати мало що доведеться — все буде своє! — Арсен умовляв старих, як дітей, так йому хотілось обмінятися. Уже знав, що в старих дочка працює в міськраді, допоможе швидше все оформити. Все законно: мати, яка лишилась сама, хоче перебратися ближче до рідних дітей, міняючи площу на площу.

Ну, площу на площу — це дуже гучно сказано: Аліна як глянула, то замалим не зомліла. Курник на дві крихітні кімнати, де й повернутися ніде, і десять соток замість сорока.

— А ти що хотіла? — сердито Арсен. — Панські хорони в Києві виміняти? Скажи спасибі й за це!

— А діти де будуть?

— Збудуєм! — запевнив Арсен. — Збудуємо не гірший, ніж той. Я вже й майстрів підшукав. Мати ж поки що тут поживе. Що їй, танцювати?

— Матері хоч спитав?

— А де вона подінеться?

І справді, де подітися матері, коли за два тижні оформили обмін й, пов'язавши всі бебехи, перевезли до Києва? Та й поселили в "курнику": поживіть, мамо, поки будинок збудуєм. Тісно? Взимку холодно буде? Завеземо дров та вугілля — натопите. Аліна була заїкнулась забрати на зиму матір до себе. "А хто цеглу стерегтиме? — поцікавився Арсен. — Розкрадуть за зиму — чим будуватимемо?" Попобігали вдвох із Вадимом, дістаючи. За маму заяви писали як од ветерана війни. Виб'ють резолюції, поткнуться до магазину, а там: "Нема зараз цегли!" — "А коли буде?" — "Коли буде, отоді з цією заявою й приходьте". Спасибі одному чоловікові, напоумив, щоб виписали просто на цегельний завод. Пізньої осені, коли вже почали братися перші морози, завезли кілька МАЗів — завалили подвір'я.

— Чи ви збираєтесь хмарочос будувати? — дивувалась Аліна. — Стільки цегли приперти!

— Почнемо будувати — побачиш, — загадково обоє.

— Найголовніше дістали, — радів, укриваючи рубероїдом цеглу, Арсен. — Оце б ще лісу, то можна цілу зиму спати спокійно.

Дістали й ліс. Довжелезні обаполи, дошки і шалівку. Вадим гравію кілька КраЗів завіз — з хати й вийти не можна було, щоб не перечепитись об щось. Тут дошки, там цегла й колоди, а ще далі гравій горою. Вадим, не подумавши, висипав якраз на дорозі до туалету — Аліна його попопуштрила. Тут ось їй, молодій, в'язи не довго скрутити, а матері? Та ще серед зими, коли снігом позамітає. По морозі, посеред ночі. Не міг весною це лихо завезти?

— Нічого, зиму якимось переб'ється, — заступався за Вадима Арсен. — Зате тепер до весни будемо спати спокійно.

Вони-то спали спокійно, мати ж перевелася ні на що: все здавалось, що хтось до двору цеглу красти заліз. Або цупить дошки. Схопиться, ввімкне світло надвірне, виглядає в замерзле вікно: щось ніби ворухиться, присідає за цеглою, од неї ховаючись.

І до ранку вже сон як обріже.

— Ми вам купимо, мамо, ружжо, — сміявся Арсен. — Як у смалите — всіх злодіїв порозганяєте!

Арсен і взимку часу не гаяв: зв'язався з архітекторами, замовив їм план забудови. Щоб було не гірше, ніж у людей, а може, ще й краще.

Якось у п'ятницю подзвонив на роботу Аліні:

— Слухай, ти той... Завтра нікуди не збираєшся з дому?

— Не збираюсь. А що?

— А Вадим?

— Та й Вадим буде вдома. Кажи, що там надумавсь.

— То ми з Поліною прийдемо. Готуйте півлітру.

У суботу прийшли на обід. Арсен якийсь особливо урочистий, тільки й того, що німб над головою не сяє. І якась довга труба в руках, в папір білий загорнута.

— Що це? — поцікавилась Аліна.

— Побачиш, — відповів загадково братусь. Проніс через кімнату, обережно поклав на сервант.

І Поліна туди ж, коли Аліна запитала.

— То хай Арсен.

Пообідали, прибрали зі столу. Арсен навіть рукою провів, щоб крихти якої не лишилось. Зняв пакунок з серванта, розгорнув на весь стіл.

— Що це? — зачудовано спитал Аліна.

— План.

Аліна сама бачила, що план. Тільки для чого він?

— Та це ж наша садиба! Чи тобі вже зовсім повилазило? — аж розсердивсь Арсен: він, можна сказати, не один місяць планом цим жив, набридав архітекторам, ніс порадувати Вадима й сестру, а тут на тобі: для чого! — Не розбираєшся, то вже краще мовчала б!

І Поліна, теж мені професорка з Грязів, не втрималася — фиркнула. Натягла джинси на сідницю, корові й то більше личили б, та й дума, що вона вже он яка цяця!

Образилась Аліна. Відійшла геть од столу:

— Коли я сліпа, то дивіться самі!

Ледь умовили, щоб знов підійшла. Стала од Поліни подалі, в її бік і не гляне.

— Дивіться сюди. Оце така буде наша садиба. — В Арсена од хвилювання і ніс потом вкрився. — Ось наш будинок. На два поверхи, п'ятикімнатний. Три кімнати вгорі, а дві вже внизу. І кухня, і ванна...

— А туалет? Чи мамі так і бігати ціле життя через двір? — все ще сердита, спитала Аліна.

— Та й туалет тут же, не перебивай... Оце, значить, будинок. — Арсен все не міг одірвати пальця од того місця, де був намальований будинок: чекав, мабуть, щоб похвалили. Та Аліна сердито мовчала. Хоч будинок сподобався: п'ять кімнат, буде куди поселити дітей. — Подобається? — не витримав нарешті Арсен.

— А в скільки це нам обійдеться? — Вадима, що звик рахувати кожну копійку, найперш цікавила ціна.

— Не так уже й дорого, — заспокоїв Арсен. — Та й за один рік не збудуємо — дай боже років за три. Так що не все одразу й платити доведеться... Ну, а це ось сарай.

— Ти що, молочну ферму зібрався завести? — не втрималась Аліна.

— Ферму не ферму, а свиней де триматимеш?

— Яких ще свиней?

— Отих, що, коли їх ріжуть, кувікають. Та все, що після нас, підбирають. — І, боячись, що сестра знов образиться, поспішив пояснити:— Поросяток пару треба

завести, чи як? Укинемо ось сюди, — ткнув пальцем, — матері нашій як забавка, а нам під Новий рік свіжина. Чи твій Вадим м'яса не любить?

Вадим сказав, що любить. Особливо домашні ковбаси. З часником, з цибулею. Аж приплямкнув при цьому.

— А отут що буде? — показала на другу половину сарая Аліна — з поросятами брат здорово придумав: щоліта після дітей харчів лишається прірва. Мама звикла щодня наварювати наче на сотню гостей, половини не поїдають.

— А сюди пустим курчат. Інкубаторних. Завеземо якусь сотню весною, хай усе літо вигулюються. Випустиш копійку, а восени рублем підбереш. Та й собі буде що їсти. З базарів та магазинів не дуже наносишся!

І тут довелося погодитись Аліні. В мамі ж кури ніколи не переводились. Завести сотню, а то й дві — буде що їсти, буде й на продаж. Бо нова ця садиба їм ой-ой в що влетить! Вони наперед домовились: витрати порівну. Андрій, менший брат, в рахунок не йшов. Повернеться з армії, захоче вступити в долю, тоді й буде окрема розмова. "Професор заплатить", — жартував не раз Арсен. Жартувати жартував, а сам приглядався до київських дівчат: у котрих батьки багатші. Захоче Андрій женитись, Арсен йому і присватає. Як Аліні, чого ж...

Ну, та це ще діло далеке, брат лише перший рік в армії.

Про погріб Аліна й не питала, для чого. Настане осінь — все місця попросить. Не з базарів завезене, а з району, з села глухого, де все втричі дешевше. Так що проти погребка Аліна й не думала заперечувати, зате коли два гаражі на тім плані побачила, один з одного боку садиби, а другий — з другого, тут уже стала на дибки. У дворі й так місця мало, повернутися ніде, а тут — гаражі!

— Вашій "Волзі" за комір не капає! — Це вже Поліна. Натяка, бач, на те, що їхня "Волга" цілу зиму стоїть у державному, а машина Арсена весь час під снігами-дощами.

— Ну, гаразд, — поступився Аліні Арсен, — збудуємо не два, а один. На дві машини.

Тут уже затялась Поліна. Не так гаражі їй пекли, як те, що Алініне зверху.

— Ми свою машину в спільний хлів не поставимо! — Колись Аліна не витримала, зауважила братові, що жінка його нечупайда. Завела хлів у хаті — страшно зайти. Той усе жіночці й переказав. От вона тепер і згадала.

Та Аліні що, Аліна нікому не дивилася в вічі: скаже, що думає. Ще малій не раз перепадало од тата. Стане навпроти, руки в боки й вичитує, наче доросла:

— І вам ото не соромно? Заллете очі горілкою, то й на людину не схожі.

— То це ти на батька отак? Ах таку ж твою мати! — та лясь, лясь по потилиці.

Перехлипає, сльози сердиті витре, а однаково при нагоді не змовчить.

То щоб вона зайді оцій поступилась?

— Якщо вже й ставить гараж, то тільки один. Машини не коні, хвицяти одна одну не будуть.

— Ну, гаразд, це ми потім, — втрутився Вадим: бачив, що між жінками зайшлося не в жарт. — А що ще є в цьому плані?

— Більше поки що нічого, — згорнув швиденько Арсен план: не хотів, щоб сестра

вгледіла ще й басейн для нутрій. То хай потім, пізніше, коли з гаражами втрясється. Бач, в обох уже щоки горять. — Воно й переробити можна, якщо не сподобається.

— А мамі показував? — спитала Аліна. Була все ще лиха на Поліну, а заодно й на брата.

— Мамі? — стенив плечима Арсен. — А нащо їй показувати? Ми ж будуємо — не мати!

V

І справді, нащо їй показувать?

Що вона розуміє в тих планах, яку може дати пораду? Зведуть будинок, переселять із "курника": живіть, як у бога за дверима, доглядайте онуків, поки не повиростали. Виносьте пацям тричі на день, годуйте курей, індиків — ото й усі ваші клопоти. Хіба що приглянуть за нутріями, що їх завів-таки Арсен, та й до кролів заразом навідатись: кролики теж їсти хочуть, їх для того й завела Аліна, щоб вони плодились та множились. Якщо брат завів нутрій, то чим вона гірша в мамі?

Чим?

А нічим!

VI

Люба стала "мамою Любою" в неповні шістнадцять.

В партизанськiм загоні.

Прибилася в загін серед зими, в сорок третьому, разом з обозом. Їздовий клявся й божився, що не помітив, коли воно й залізло під брезент. Чи в тому селі, де вони коней поїли, чи ще десь по дорозі, тільки так забилося поміж мішками, що ніхто й не помітив.

Стояла перед командиром загону, бородатим, страшним, терпла од холоду й страху.

— Що тепер накажеш з тобою робити? Звідки нам знати, хто ти така? Може, тебе німці підіслали!

Бо в Люби ні документа, нічого. Тільки пальтечко, в якому вона ходила й до четвертого класу, й до п'ятого, й до шостого, а далі вже не ходила, бо прийшла війна, та велика хустка, в яку Любу можна було замотать з головою, та єдина тепла посправжньому річ — тітчині валянки. Тітчині, бо не лишилось ні мамі, ні тата, нікого у світі, крім тітки, та й то двоюрідної, що й прийняла її неохоче: мала своїх повну хату. У чому тепер тітка вийде надвір, Люба намагалась не думати.

Та ще білий "сидір", що за плечима. Повен вишитих рушників — єдине, що лишилось од матері.

— Гаразд, так тому й бути — відпустим додому, — зласкавився врешті-решт командир: бачив, що дівча от-от не витрима — розплачється. — Бортняков! Виведи її за розташування загону, хай іде до батьків.

І тут Люба вперше здобулася на голос:

— Не піду!

— Як-то не підеш? — здивувався командир. — Ану марш додому! Бортняков, виконуй! — Повернувся і пішов до землянки.

— Я німців бити прийшла! — у відчаї закричала Люба.

Командир навіть не обернувся. І Бортняков, молодик у кубанці, хвацько надітій на самісінькі брови, з русявим — знай наших! — чубом над такими веселими очима, що од їхнього власника можна було ждати будь-чого... Бортняков з недбало повішеним через плече автоматом, з недокурком, приклеєним до нижньої губи, підійшов до Люби впритул та й наставив бубликом руку:

— Прошу, баришня, прогуляйтесь зі мною!

По дорозі з лісу цікавився:

— В тебе є старша сестра?

А оскільки Люба йшла й ні пари з вуст, то допитувавсь весело:

— Ти що, оніміла?

Перестав шкірити зуби, коли добрались до узлісся і Люба раптом узяла та й сіла в сніг під сосною. Сказала, що нікуди звідси не рушить — отут і замерзне.

Не хочуть брати в загін, то їй нічого й жити на світі.

Лаяв, умовляв, обіцяв навіть провідати, наче це Любі он як потрібно було, врешті, розсердившись, взяв під пахви, підняв, виволік з-під сосни на стежину, ще й нижче спини коліном піддав:

— Ану йди й не вигадуй! Бігом, поки не вистрелив!

Люба й пішла. А коли Бортняков оглянувся, то знову побачив її під сосною. "Отут я й помру!" — промовляв увесь її вигляд.

Лаючись, Бортняков уже підбіг до неї:

— Мені що, стріляти в тебе?

— Стріляй.

— Ну, дівка! — Постояв, постояв, потім махнув відчайдушно рукою:— Ходімо!

— Не піду!

— Назад ходімо, теля дурне!

Тут Любу й піднімати не треба було: схопилась сама. Бігла поруч з Бортняковим, намагаючись не відставати од нього, а той питав її весело:

— Ти знаєш, що мені буде за тебе? Розмажуть і плакати не дадуть!.. Скажи, хоч як тебе звати? Знатиму, за кого помирать доведеться.

— Любов!— відповіла.

— Любов! — хмикнув зневажливо. — Не доросла ти, дівко, до любові! Старша сестра в тебе є?..

Отак і прижилася Люба в загоні. Бо командир (що йому лишилось робити?), коли Бортняков привів її назад та доповів, полаяв, полаяв та й наказав відіслати Любу на кухню. Там орудувала тітка Горпина — жінка мовчазна й неусміхнена і така худа, наче вона й не їла нічого. Прийми, подай, вимий, почисть — оце й уся її мова. Боячись, що її можуть відрядити додому, Люба старалася так, що й спина тріщала, і її не раз до сліз допікало, що кухарка й не похвалить ніколи.

Загін часто міняв "диспозицію", як любив говорити командир, бо німці взялися за партизанів не в жарт, і Любі з тіткою Горпиною не раз доводилось під осколками й кулями кидати на підводу своє нехитре майно: казани, відра, чайники, миски, кидати

та й рушати ускач, щоб не попастися фашистам до рук. Їздовий тільки голову пригинав — так вищало й свистіло довкола, та з усієї сили батожив коней, тітка Горпина сиділа, як сук, встромлений посеред воза, Люба ж підскакувала на задку, чимдуж тримаючись за величезний казан, — не випустила б його з рук, хоч би й помирала. Це був єдиний казан, і їздовий головою відповідав за нього.

Коли ж вони нарешті відривались од ворога і їздовий, зупинивши змилених коней, хрестився, а тітка Горпина, презирливо глянувши на нього, одразу ж злазила з воза — готувати обід, Люба, щаслива, що й цього разу вціліла, зітхала і такими очима дивилась довкола, такими очима, що ладна була обіймать-цілувать кожну сосонку, кожен кущик довкола.

Зголоднілі, розпашілі боєм, сходилися з усіх сторін партизани, а в них уже кипіло й шкварчало, і смачний дух плив понад галявиною.

Часто з'являвся Бортняков. Чим важчий був бій, тим веселіший підходив до кухні. Кричав іще здалеку:

— Де моя найбільша тарілка?!

Це він прозвав її "мамою Любою", і бійці підхопили це прозвисько і вже інакше не називали її, як тільки "мамою Любою". Люба спершу ображалась до сліз, а потім звикла і навіть потай пишалась і погримувала часом на вдвічі старших од себе дядьків, коли вони пробували поза чергою одержати свою порцію каші. А Бортняков, вилизавши свою "найбільшу тарілку", не забував підійти щоразу до Люби, жартома обійняти за плечі:

— От наївсь так наївсь. Так коли згуляєм весілля?

— Я тобі згуляю весілля! — кричала весело Люба: бач, яка стала смілива! — Так ось цим черпаком оженю, що й про весілля забудеш!

Сміючись, він одскакував і вже з безпечної відстані кидав їй докір:

— Ну, дівко, так ти всіх женихів од себе одвадиш!

— А нащо вони мені, ті женихи? Тільки й знають, що їсти! — Бо Люба з раннього ранку до пізнього вечора тільки те й робила, що морочилася з їжею. А почистити, помити, коли часом і води під рукою немає? Серед зими не раз плакала Люба, коли не встигала води підігріти, не до того було, і доводилося нашвидкуруч мити картоплю в крижаній, просто з річки воді.

Отак і "воювала" Люба в загоні: годувала вічно голодну "орду" (вислів тітки Горпини) та пильнувала, щоб не розгубити по дорозі нічого, коли доводилось спішно міняти "диспозицію". Так і "воювала" вона, відганяючи черпаком охочих до обіймів бійців, бо за рік, що минув непомітно, Люба вилюдніла і з півдівки стала зовсім дівкою: на всю щоку рум'янці і брови як вималювані. А що під тими бровами, то вже й говорити не будемо! І вже Бортняков, Дем'ян Бортняков, відчайдушний партизанський розвідник, якому сам чорт не брат, а Гітлер не дядько... вже Дем'ян Бортняков не запитує Люби, чи є в неї старша сестра, не поспіша спорожнити свою "найбільшу тарілку". І обід не обід, а як тільки випаде вільна хвилина, так він і біля кухні: то дров наруба, то води принесе — помічник добровільний.

Ну, настала пора, й справили партизанське весілля: Люба сама пошила собі весільну сукню — з парашутного шовку, а під спід уділа сорочку, вже не шовкову — з мішковини. Розгромили склад, і там було повно нових-новісінських мішків: тканина біла й цупка, а тонка, як полотно, тільки й того, що вся списана готичними літерами. То й на сорочці були оті літери, але в той час люди що тільки не одягали на себе, і партизани не дивувались ніскільки, хоч літери й проступали крізь шовк. Випили за молодих, побажали їм щастя, здоров'я і дожити до перемоги та й одвели до землянки, куди стягли перед цим майже півлісу: нарубали й соснового гілля, й березового, завішали й стіни, й стелю, ще й долівку заслали. А вранці тривога. Молодий за автомат та на коня, молода за казан та на підводу. "Демаскуєш ти нас!" — дорікнув їй їздовий, коли вкотре одірвались од ворога. Люба, схопившись, поспіхом одягнула, що було під рукою, то й підскакувала позаду в білій сукні весільній.

А ще перший день по весіллі запам'ятався Любі розкішним подарунком.

Давно просила Дем'яна дістати їй карабін, бо нападуть німці на кухню — не черпаком же од них одбиватись! Люба мріяла мати хоч якусь зброю, бо яка з неї, безоружної, й партизанка, але в той час зі зброєю було сутужно, розживались в основному трофейною, а німець ще міцно тримав її в руках. І от в обід, коли Люба саме розсипала по мисках-казанках паруючу страву, Дем'ян підлетів на коні просто до кухні:

— Держи!

Люба замалим черпака не впустила: автомат! Новий-новісінський "шмайсер" з прямим, як пенал, магазином.

— Мені?

— А кому ж іще!

— Ой! — спалахнула Люба, щаслива. — Ой! — Взяла автомат, притисла до грудей. Не знала, куди спершу й дивитись: на автомат чи на Дем'яна.

— Пропала каша! — сміялись партизани. — Чорт тебе, Дем'яне, з автоматом підніс! Не міг почекати, поки поїмо.

Люба так і насипала потім страву: в одній руці черпак, у другій — автомат.

Не встигла й намілюватись подарунком нежданим, як знову сутичка з німцем, що наступав на п'яти, не давав і хвилини спокою.

— Ти куди?! — закричала тітка Горпина. Бо Люба, замість того, щоб скочити на підводу, метнулася геть. В той бік, де стріляли.

— Їдьте, я зараз! — гукнула. І зникла в кущах.

Бігла неглибоким виярком, перечіпаючись об густе коріння. Той виярок і вивів Любу просто на кулемет, що строчив безугавно. Спершу подумала — наші. Тільки чому вони стріляють в наш бік? Розгледіла рогаті шоломи й чужі, мишачого кольору мундири.

Німці!

Пропала!.. Уб'ють!

Перелякана, впала на землю. А вони в її бік навіть не глянули, продовжували смалить з кулемета. І тоді Люба згадала про подарунок, що дивом не випав із рук.

Звела автомат, прицілилась і майже впритул розстріляла обох кулеметників.

Кулемет захлинувся на півчерзі, а Люба ще довго лежала, оглушена тим, що зробила: ніколи не думала, що так легко можна вбити людину. Німці лежали як приспані.

— Спекла? — дивувався Дем'ян. — Ну, ти, мати, даєш!

Після першої ж ночі став звать її матір'ю.

А коли Люба завагітніла, одібрав автомат.

VII

— Ти в мене двожильна, — сказав їй якось згодом Дем'ян.

А де ж їй не бути двожильною? Де не бути двожильною, коли на її слабкі, як у підлітка, плечі звалилося стільки, що й здоровий дядько не витримав би!

Дем'ян день і ніч пропадав на заводі, де з нічого, на голому місці, з усього світу по гайці намагалися зібрати хоч кілька верстатів. Відступаючи, німці так обідрали цей єдиний у райцентрі завод, так його підчистили й вимели, що лишилися тільки голі стіни та, як решето, дах і більше нічого. Тож Дем'ян і мотався по всьому району, правдами й неправдами збираючи все, що тільки могло згодитись, і не раз, натовлений, чорний, з синцями попід очима, скаржився Любі:

— Який ворог директором мене і поставив?

Прийшов того дня гордий, як півень, закричав ще з порога: "Мати, став пляшку на стіл — обмивати директора!" А тепер з серцем допитувався:

— Ти не знаєш, навіщо я підірвав отой ешелон? Голову мені, розсучому синові, треба було одкрутити! — Дем'ян найчастіше згадував ешелон, звалений у сорок третьому разом з мостом у річку. Там верстати були — хоч облизуй! — Ех, не думали ми тоді, що хазяйнувать доведеться.

— То й що б ти робив, аби думав? — пробувала втішити Люба. — Однаково треба було підривати.

— В ліс вивезти. В ліс! Підібрати і всі до одного до лісу! Вони мені ціле життя будуть снитись!

Дем'ян день і ніч ставив на ноги завод, а на Любу звалилося все домашнє хазяйство.

З партизанської зарплати, що їм сплатили по визволенні, на околиці містечка купили садибу — треба ж було десь мати притулок.

Сорок соток городу, що збігав аж до луку, кілька старих яблунь і груш і зовсім уже ветха, на одну-єдину кімнату халупа під чорною стріхою. Двоє нужденних віконець, обідрані стіни й стеля, лава, стіл та ще піл, на якому спали покотом хазяїни доісторичної цієї споруди, і велика піч на півхати, яка не так гріла, як жерла дрова. Але й ця халупа після партизанських землянок, а то й куренів, наспіх зведених, здалася їм раєм, і перший місяць Люба тільки й знала, що обдирала та шмарувала, мила та мазала, поки невелика кімната вдячно засяяла до неї білими стінами, чистими вікнами, жовтими дошками стола, лави і полу. Люба не заспокоїлась, поки не побілила хату й зовні і призьбу відбила червоною охрою, і доти гризла Дем'яна, який прибігав лише

переспати, доти приставала до нього, доки він знайшов двох дядьків, які й перекрили дах.

Але й цього було мало Любі: розвішала материні рушники по всіх стінах (ось коли вони їй знадобились!), дістала кілька подушок та ряден на піл (майже місяць спали на шинелях, плащ-наметом вкриваючись), скатертину на стіл, ще й на долівку доріжку, на вікна білі фіранки. Люба не могла натішитись прибраною хатою, а тут іще Дем'ян похвалився, що замовив місцевому художникові килим на стіну, і знайшов-таки час привести художника, який обміряв ту стіну вздовж і впоперек, пообіцявши за кілька тижнів і впоратись. Любі дуже хотілось, щоб на тому килимі було озеро, й лебеді, й зелені дерева, і небо блакитне, ще й сонце, а внизу щоб зеленіла трава і цвіли квіти, але Дем'ян не признавався, що буде на килимі, Дем'ян усміхавсь загадково: "Побачиш, мать, побачиш. Принесу, отоді й роздивишся". І таки справді приніс — величезний сувій брезентовий і коли розгорнув той брезент, Люба оніміла з великого дива. Бо не квіти, не озеро, не дерева, не сонце, не лебеді побачила на тому килимові, а недавню війну: літаки, танки, гармати, кораблі та "катюші" і розсипані густо фігурки людей. Все те пливло, мчало, бігло, летіло, стріляючи, тонуло у вибухах, а праворуч був намальований висаджений міст, й ешелон, що падав у воду, і якийсь командир на коні, що, вимахуючи шаблюкою, піднімав партизан у атаку.

— Впізнаєш? — спитав гордо Дем'ян.

— Невже ти?

— А що, не схожий?

— Кінь мовби схожий...

— Кінь! Кінь! Що ти розумієш в цьому!.. Принеси молотка! — І, сердитий, поліз вішати килим на стіну.

В ньому ще кипіла війна. Схоплювався серед ночі од власного крику, а то й Люба його будила частенько, і він тоді виходив надвір, мов усе ще не вірив, що війна вже скінчилась і з глухої пітьми не вирине ворог. Поки Дем'ян студив надворі розпалену голову, Люба лежала, прислухаючись до потаємного життя, що в ній озивалось, — спогади про війну не приходили до неї навіть уві сні.

Та й де їм приходить, тим спогадам, коли треба було скопати сорок соток городу (Дем'ян обіцяв, обіцяв дістати коня, щоб зорати, але так і не зміг: навіть колгоспні поля піднімали в той час не так кіньми, як коровами). ...Де приходить тим спогадам, коли й картоплю треба було посадити, й огірки та цибулю посадити, й кукурудзу, і соняшники, і ще вкинути жита, щоб мати яку-небудь добавку до того пайка, що їм діставався... Коли Люба взувала єдині Дем'янові чоботи, які були їй вище колін, і лізла у грязюку, в чорнозем, несучи перед собою в подолі з таким трудом роздобуте зерно, — що крок, то й помах руки... що крок, то й помах руки... Як засівали колись її пращури, віддаючи кожній зернині, сперш ніж кинути в землю, тепло своїх рук... Так натягається протягом дня отого липкого чорнозему, так намагається, що потім прилазить додому ледве жива, а тут ще треба зготувати вечерю, бо прийде Дем'ян і гукне: "Мать, дай поїсти!" І "мать" дістане з печі, й подасть, і прибере, й помие, і внесе на завтра на ранок дрова та воду,

щоб з сніданком устигнути, бо Дем'ян підхопитись як на пожежу: "Давай, мати, давай!" Дем'ян хапатиме страву гарячу так, наче боятиметься, що її ось-ось відберуть, і, на ходу вже дожовуючи, кине з порога: "Ну, я, мати, побіг". — "Обідать хоч прийдеш?" — гукне вслід йому Люба. "Не знаю!" — відгукнеться уже знадвору. І частенько таки не приходив, а то й не з'являвся і на ніч, так на нього навалився той завод... Де пускатися в спогади Любі, коли народився Арсен і обіч їхнього полу, звисаючи на стропях од парашута, загойдалась колиска: не заспи, недоспи, по кілька разів схопись серед ночі, погодуй та поміняй пелюшки. "Чорт його знає! У нашім роду мов такого моряка й не було! — дивувався Дем'ян. І чукикав, підкидаючи майже під стелю (коли випадав рідкий вихідний та лишався вдома). — Рости, рости, синок! Виростеш, будеш із дівок молодайок робити!" — "І тобі не соромно отаке говорити дитині?" — сердилась Люба. "А що я йому таке погане сказав? — дивувався щиро Дем'ян. — Для парубка це перше діло. Правда ж, синок?" — І під стелю, під стелю. "Дай сюди!" — бо дитина вже й криком заходила... Де згадувати про ту нещодавно минулу війну, коли в дворі вже завівся і підсвинок, не підсвинок — прірва, тільки встигай їсти виносити ("Та чи ти в блокаді побув? Чи в таборах?" — кричала на підсвинка Люба), і десяток курей, і качка, що саме сіла на яйця, а Дем'ян ще нахваляється дістати й телицю, щоб і корова була, бо Арсенові потрібне буде молоко, без молока він і не ростиме як слід, так що "давай, мати, давай", готуйся зустріти й телицю. А це й сіно, і паша — все на Любині плечі.

Отож на неї не діяв і килим, розмальований місцевим художником, — засинала під гарматами й танками, наче то й не гармати були — білі лебеді з її дівочого сну.

Після Арсена сім років на вступала у тяж — підвередилась. Лікувалась довго, бо Дем'ян хотів дуже дочку ("Щоб на тебе була схожа"), в лікарні курорт навіть раляли, але Любині курорти були всі вдома, на неодноразове Дем'янове: "Ти що, мати, забастовку об'явила?" — вона тільки всміхалась, і той тихий усміх найбільше скрашував Любу.

Врешті їй нараляли пити настої трав, і чи то від тих трав, чи від ліків вона знову понесла, і коли настав час, народила дочку. Народила як вилила: голосисту, міцну, всю в Дем'яна. Дивувалась про себе, як вона в ній і вміщалась: Люба так і лишилася підлітком, не до поправок було, хіба що трохи роздалася в стегнах та налилася в грудях, що до заміжжя були наче пуп'янки. Люба сто очок наперед дала б сучасним усім модницям, хоч не бігала на аеробіку, а про діету й гадки не мала. І коли б їй хто сказав робити ранкову зарядку, вона б здивувалась щиро: "Що, в мене роботи немає?"

Хотіла назвати дочку Галею, на честь матері, та й гарне ж ім'я, в піснях всіх обласкане, але Дем'ян своїх дітей волів називати тільки з першої літери абетки і коли понесли реєструвати до загсу, сказав, що дочка буде зватись Аліною. І Люба, як їй не жалко було оту Галю, погодилась — не сперечатися ж із чоловіком на людях!

Дочка народилась напровесні, коли Дем'ян не був уже директором єдиного отого заводу, що вимотував жили вповодж довгих років. Врешті Дем'ян його таки поставив на ноги, завод став виконувати і перевиконувати плани, жити б та бога хвалити, але спокійне життя було не для Дем'яна. То ж коли розпочався рух сотисячників, та його викликали в райком, викликали й поцікавились, як він дивиться на те, що його

пошлють головою — ставити на ноги колгосп, то Дем'ян не просив кілька днів, щоб подумати, а одразу ж погодивсь: "Піду!" — "Справишся? Поставиш?" — спитали його ще в райкомі, бо посиляли в колгосп при самім райцентрі, де народ так і норотив, завдавши клунок на плечі, майнуть на місцевий базар; де знали дорогу й до Києва, бо навчилися вирощувати в парниках ранні огірки й помідори, редиску й цибулю; де знали, почім молоко й сметана, масло і яйця, яблука й груші; де вміли писати такі анонімки, що не один голова тільки зблиснув, перш ніж встигли його як слід роздивитись; де на колгоспне звикли дивитись як на чортове, що не гріх і потягти серед ночі, а то й серед білого дня, — одне слово, колгосп цей був у начальства районного як колючка в боці, що, наче у відомій російській приказці: "и петъ не поет, и спать не дает". Тож не дивно, що спитали Дем'яна, чи поставить, чи справиться, поглядаючи на нього з якимось аж співчуттям, але не такий був Дем'ян, щоб сумніватись у чомусь, пошли його в пекло чортів переробляти на ангелів — піде й не зблимне, тож і тут відповів без вагань, що поставить.

Отакий був у Люби Дем'ян!

І коли повернувся з райкому та закричав ще з порога: "Мать, тягни все на стіл — обмивать будем голову!" — Люба не відмовляла його, не відраювала, хоч знала, що тепер доведеться їй іще важче.

Так воно й сталось. Дем'ян заскакував гостем додому, і вже не мастилом тхнуло од нього, не машинним маслом чи солідолом, а гноєм, часом і молоком, наче він і сам ходив з дня у день на пашу з отими корівчинами, на яких заповзявся наздогнати Америку. Дем'ян приходив додому в землі та гноюці, і бліде до цього обличчя його стало отого цегляного кольору, що не линяє і взимку. Коли раз на тиждень залазив до ванни та кликав жінку пошкребти йому спину, то Люба, поки не звикла, не могла втриматись од сміху: тіло все біле, аж синє, а шия й далі — мов головешка, що обгоріла. Наче взяли та од чужого дядька й приставили. Дем'ян повертався в багні та гноюці, а одного разу, в неділю, у єдиному вихідному костюмі та черевиках модельних і зовсім по коліна заліз, — розповідав, сміючись, як завів туди гостю з області, з сільгоспвідділу, в імпортних тувельках, в модних панчохах-павутинках. "Потонула по ріпицю!" — "І тобі не сором було знущатись з людини?" — "Не сором. Може, хоч тепер дадуть наряд на асфальт — мостити дорогу".

З тією дамочкою й заробив свою першу догану (мав потім їх як намиста на шиї), коли вона вже вдруге приїхала: перевіряти, як зійшла кукурудза. Засіяли нею сто гектарів в землю суху, наче з печі, вся надія була на весняні дощі, та дощів, як на зло, не було, і чим довше не було тих дощів, тим частіше лунали дзвінки — все про ту ж кукурудзу, будь вона й неладна, наче Дем'ян був сам господь-бог і від його волі залежало, йти дощам чи не йти. Саме тоді й підніс чорт оту дамочку: хоч надмись, хоч народи, а скажи їй негайно, які будуть качани в не пророслій ще кукурудзі. "Отакі!" — відповів їй Дем'ян та й відміряв при всьому чесному людові на своїй не такий уже й худій руці, які качани збирається зібрати по осені.

Дамочку наче вітром видуло з контори — подалася просто в райком.

Винесли догану за хуліганство, бо розповідати — розповідай, а на руці не показуй. А секретар райкому ще пожартував на прощання:

— От як такі качани виростиш — одразу ж зніму догану!

Та догана — чорт з нею, з доганою, від догани ще ніхто не вмирав, Дем'ян міг би мати їх ще більше, коли б у нього була інша жінка, а не Люба, адже райцентр — це те ж велике село, в якому ніде ні з чим не сховаєшся. І ще не забуваймо, що минула війна не тільки викошувала до пня батьків, синів та братів, а й чоловіків, і були серед них чоловіки зовсім молоденькі, які полишали ще молодших дівчаток-жінок, а тепер уже вдів: у вісімнадцять, у двадцять літ удова, на ціле життя — удова, до самої могили — удова, і дні, а особливо самотні ночі її наче нап'яті отією чорною хусткою, що її надівають жінки, в останню путь проводжаючи своїх чоловіків. Гірка ноша, рана пекуча, біль на всьє життя, крижана, непривітна постіль, в якій хоч захлинився слізьми — не діждешся втіхи. В якій ніхто тебе не приголубить, не обійме, не вислуха й не порадить. Не забуваймо тих вдів, не поспішаймо їх проклинати за крадену ласку, позичені поцілунки, випрошені усміхи, за потаємні, з чужого столу підібрані крихти любові: їм теж було дано лише одне життя, а Дем'ян ходив, по вінця налитий отією кипучою чоловічою силою, перед якою, здавалось, не вистоять всі загати та греблі. І невідомо, чого в ньому було більше: любові чи великого жалю.

Тож бувало й таке.

Бігла — п'яти горіли.

Стукала в хвіртку як на пожежу.

— Ой, біжіть, головихо, бо там ваш голова ланкову в хміль поволік!

Ждала: ухопить зараз головиха щось важке до рук та за нею слідом.

Відповідала якомога спокійніше:

— То й на здоров'ячко їм.

Поверталась і йшла до хати.

І-і-і, зірвалась безплатна вистава!

Саму ж, уже в хаті, де її не бачили люди, аж трусило од гніву, від образи та люті. Коли приходив, як завжди, пізно увечері, жбурляла йому на лаву подушку й ряднину: спи там, ненаситний котяра, очі мої тебе більше б не бачили!

Спав і одну ніч, і другу, і третю, іноді й тиждень, тяжкий гріх свій спокутуючи. Клявся-божився, що нічого не було і бути не могло: що, він дурний серед білого дня? І вона вже вірила йому й не вірила, сердилась і не сердилась, вже й рада повірити в те, що Дем'ян завернув у хміль з ланковою по питанню суто виробничому, а не з інших причин.

Бо куди їй подітись? Куди подітися Любі, коли вже мала двійко дітей: Арсен навчався в школі, Аліні ж повернуло на третій годочок. То що їй: розлучатись, сиротити при живому чоловікові сина й дочку? Та й не такий він уже й поганий, Дем'ян, діти он як тягнуться до нього, який повертається не втомлений, а перше, що спита, це про Аліну й Арсена, — садовив обох на коліна, не міг із ними награтись. "Та ти хоч повечеряй по-людському!" — вдавано сердилась Люба. "Ось разом і повечеряєм. Сип,

мать, на трьох!" І як же вони тьопали, одне з-поперед одного з батькової великої миски, наче до цього, нещасні, й не їли... Не такий він уже й поганий, Дем'ян: поїде до міста, обов'язково навезе подарунків, не забуде й Любу: "Мать, а поглянь, що я дістав!" — і тішитися не менше од неї. А заїхав Любин племінник, повертаючись з армії, — хто він, здається, Дем'янові, десята вода на киселі, а не одпустив додому з руками порожніми: "Як, щоб отакий парубок та повертався ні в чому?" Купив йому дорогий костюм, капелюха, черевики, ще й на руку годинник — на всю свою зарплату. І дім новий він же будувати затіяв, коли народилась Аліна, на чотири просторі кімнати, під шифером, з великими вікнами. "Годі тобі, мать, гнутись у халупі!" І кухня, і ванна, й комірки, і газ, і парове автономне опалення. Люба як на світ народилася в новому будинкові, а що Дем'ян повадився водити щоденно гостей, як обід, так і гукає знадвору: "Мать, приймай гостей!" — хоч Любі тоді розірвися, але треба ж зрозуміти й Дем'яна: колгосп у самому райцентрі, та ще й з найвідсталішого, з анекдоту суцільного, спинаючись потроху на ноги, став виходить у передові, — вже й урожаї непогані, й надої, і сальдо хоч і повільно, але поповзло на прибуток, і на всю область уславилась та ж ланкова по хмелю, а бригадир польової міг сміливо проколювать дірку під орден, то й почали учащати з усіх кінців гості, ждані й неждані, але Дем'ян мав їх усіх прийняти по людському: як так, не нагодувати людину? А траплялися дні без приїжджних гостей — вистачало своїх: Дем'янові нічого не варт було запросити першого стрічного: "Обідав? їдьмо до мене: мать там такого борщу наварганила! Вона в мене ще з війни повариха: партизанський загін годувала". Дем'ян підмітав із гостями всі запаси, і літні, й зимові, і на докори Любині говорив, безтурботно рукою махнувши: "Е, мать, найшла за чим плакати! Раз на світі живемо — в могилу всього не потягнемо". Дем'ян продовжував дивитись на життя очима отого партизана-розвідника, у якого тільки й добра, що в кишені, тільки й запасів, що біля сідла, і який не звик заглядати далеко вперед, цуплячи в нору все, що тільки трапиться під руку. І Арсен, трохи підрісши, уже, здається, в четвертому чи п'ятому класі, якось сказав матері, коли батько, привізши йому на розплід двох ангорських кролів, тут же їх і забив, бо нічого було подати на стіл ("Поїдемо, синку, в неділю на базар — купимо хоч і десяток")... Арсен сказав переплакавши: "Наш тато все процвиндрить із двору!"

От уже ріс хазяїн із хлопця, в кого він і вдався такий: все порахує, нічого не випустить з рук. Пообіцяв тато зопалу десяток кролів — не одстав, поки не привезли той десяток. "Буду розводити на мотоцикла". Рвав щоденно траву, годував, кожную вільну хвилину заглядав до своєї "худоби", ні ногою на вулицю, до однокласників, які ціле літо пропадали то на річці, то в лісі, і таки домігся свого: уже в сьомому класі купив мотоцикла. Й Аліна: мале, а все коло матері — буде колись поміч, як виросте.

Тож Любі на життя нічого скаржитись. Діти здорові, чоловік є — чого ще треба?

VIII

Цей спомин найтяжчий.

Андрія народила вже в шістдесят п'ятому, коли вони і в гадці не мали заводити третю дитину. Йому сорок шість, їй тридцять сім: люди засміють, пальцями

показуватимуть! Надухмалася робити аборт, але Дем'ян пригрозив:

— І на поріг не пушу! Нагуляла, а тепер хочеш позбутись? — Дем'ян, майже на десять років старший од Люби (і досі глянути здалеку — дівчинка), міг приревнувати її до стовпа і не таке під гарячу руку сказати. Вона і вчитися через це не пішла, повернувшись з загону. "Знаю, чого тобі туди свербить, — сказав їй тоді Дем'ян. — Хлопцям бісики очима пускати?"

Тож Любі нічого не лишалось, як народити третю дитину.

Забирав Дем'ян сина з пологового будинку, хвалив при всіх Любу:

— Ну, мать, ну, молодець! — Ще й нахвалявся, коли його поздоровляли з третім спадкоємцем: — Що там три! Ми ще настружемо! — І до самого дому не віддавав тугу сповитий пакуночок матері.

— Назвемо Андрієм, — сказав, коли вона вже стала годувать немовля.

Андрієві сповнилося чотирнадцять років, коли загинув батько.

Того дня вирушав на роботу, як ніколи, веселий. Поклав біля Андрія на ліжку подарунок: "Не буди, хай поспить". Сказав, що обов'язково прийде раніше. "Не забула нічого?" — ще спитав заклопотано. "Їдь уже, їдь!" — Знала, що скличе гостей мало не з усього району. "Ну, давай, мать, шуруй!"

Газонув і поїхав — просто у смерть.

Загорівся корівник. Корів встигли вивести, а на два ланцюги припнутий бугай лишився всередині. Дем'ян підлетів на машині, коли вже корівник зверху донизу був облитий вогнем. В ньому моторошно ревіла тварина.

— Ви що, таку вашу мать!

Розштовхав заляклих тваринників, метнувся в корівник.

Встиг вивільнити од ланцюгів бугая. А врятуватись не встиг. Осатаніла од страху тварина, проваливши стіну, винесла його на рогах.

Не довезли й до лікарні — помер.

"Мать... Ех, мать! — читала на його застиглім обличчі. — Як ти будеш і жити без мене?"

Жила. На скупі пенсію, що дали за Дем'яна. На те, що родило на городі, в саду, що вдавалось продати на базарі. І ще виручала корова, телицею приведена Дем'яном у двір: заливала молоком. Вистачало й собі, і на продаж курортникам, яких з кожним роком все більше набивалося з Києва.

Діти, Арсен та Аліна, весною приїжджали до матері: підкидали на ціле літо онуків. Галасу, сміху, плачу. Арсен з Поліною, Аліна з Вадимом з'являлися в суботу й неділю, і тоді зовсім тісно ставало в хаті, і хазяйновитий Арсен не раз затівав розмову про те, що треба прибудувати ще зо дві кімнати і добре було б завести парники, щоб земля не гуляла дарма, ранні овочі особливо в ціні, так що завжди можна виручити добру копійку.

— Та чи тобі мало тих копійок? — дивувалася Люба. — Ви ж обоє зарплату одержуєте!

— Е-е, мамо, що та зарплата! — відмахувався од матері Арсен, і Люба дивувалась

про себе, де він у них і взявся такий ненаситний. Дивувалась, але не казала ні слова, боячись образити сина, що з кожним роком ставав якийсь аж чужіший, і грішила в душі на невістку: це вона, її це робота. Хоч Аліна й казала їй часом, коли залишалися вдвох: "Та він такий змалечку був. Чи ви вже забули?" Аліна теж свого не упустить і, приїжджаючи, приглядалась ревниво, чи її діти не менш доглянуті й нагодовані, ніж Арсенові, а коли забирали до Києва те, що вродило, то пильнувала, щоб, не доведи господи, чого недобрати. Лише Андрій і грів по-справжньому материне серце, лише він завжди був коло неї, і вона боялася й думати про той час, коли й молодший син піде з дому і їй на цілу осінь та зиму доведеться лишатись самій.

І коли Андрій пішов до армії й став згодом писати, що додому, мабуть, не вернеться — так йому сподобалась служба, уже й старшого сержанта присвоїли, а залишиться — обіцяють одразу ж погони прапорщика... Коли Андрій став писати їй про це і Арсен, прочитавши листа, якось сказав: "А що. І в армії добре живуть", — Люба більше вже й не вагалась, погодилась переїхати до Києва. Щоб бути разом з дітьми.

Разом з дітьми.

XI

Після того, як Аліна й Арсен, накричавшись, поїхали, вона довго ще плакала. Відчувала себе особливо самотньою, навіть кіт кудись зник, і в будинку залягла ота гнітюча тиша, яка буває хіба що в могилі. Згадала про годинник, великий, настінний, який відцокував невтомно хвилини (все-таки було веселіше), а півроку тому зупинився, — скільки просила то Арсена, то Аліну відремонтувати. "Зробимо, мамо, дайте час", — завжди не вистачало часу для матері, особливо в Арсена. Заскакував: "Ну, мамо, як ви тут?" Не дослухавши, біг одразу ж до нутрій, до парників та до підсвинка і часто питав невдоволено: "Що це мій наче худіший, аніж в Аліни?" Він своєму і вуха пофарбував червоною фарбою, щоб не переплутати. "Ви його, мамо, годуйте получче". — "На окремому блюді йому подавати, чи як?" — питала, ображена. До підсвинка, бач, є час приглянутись, а посидіти з матір'ю, спитати, що в неї на серці, на те в нього часу немає. Чи й заїжджав би він так часто, чи й навідувався б, коли б не хазяйство, не оті всі ондатри, кури, індики та свині, од яких у неї ноги-руки щоночі викручує?

Не раз думала з образою, що вона їм обом тільки для цього й потрібна, бач, ніколи не догадаються взимку хоч на тиждень забрати матір до себе, щоб погрілася біля онуків, бо вже матері там і місця немає. І саме в одну з отаких хвилин, коли особливо тяжко було на душі, самотньо й незатишно, і сказала Арсенові, що вона їм зовсім непотрібна, — краще вже вийти заміж, ніж отак жити!

Як він злякався! Аж поблід на виду.

— Ви що?!

— А чого й не вийти. Он старші паруються.

— Та ви думаєте, що кажете?!

— Не кричи! Бач який — на матір кричати! От візьму та на зло вам і вийду. Нема, думаєш, на приміті нікого? — Хоч нікого й не було на приміті. — Завтра й розпишемось.

Уже сама вірила тому, що казала, а син поготів. Вискочив з хати, погнав з двору.

І привіз згодом Аліну.

І чим дужче кричала на неї дочка, чим більше совістила й вичитувала, тим менше вона її слухала — говорила своє. Вихлюпувала власний біль і образу, що назбиралися в ній взподовж довгих років.

А коли вони поїхали й Аліна забрала з собою дочку, не витримала й розридалась.

Потім довго сиділа, застигла, а коли звечоріло і прийшов звідкись кіт і став тертись об ногу, просячи їсти, вона, важко зітхнувши, звелася: треба було годувати "орду", що в десятки голодних ротів чекала на неї.